

Kamila Lucyna Boguszewska*

***Przekształcenia przestrzenne założenia ogrodowego w Zwierzyńcu
na tle kompozycji XVII- i XVIII-wiecznych
polskich ogrodów rezydencjonalnych***

***Spatial transformations of the Zwierzyniec garden complex
in the context of Polish landscapes of the 17th - and 18th -century
residential gardens***

Wprowadzenie

Ogrody łowieckie, zwane również zwierzyńcami, od zawsze były ważną częścią ogrodów królów i magnaterii. Stanowiły one swego rodzaju potwierdzenie statusu władcy, podkreślając swoją kompozycją, programem funkcjonalnym prestiż rządzącego. Założenia te wpisywały się w kanon spędzania wolnego czasu przez arystokrację, pełniąc funkcję siedziby letniej magnata, w której właściciel mógł oddawać się nie tylko polowaniom, ale także obserwacji świata natury, kontemplacji i sztuce. Najstarsze parki łowieckie na ziemiach polskich powstawały już od wieku XVI. Szczególna popularność tego typu założeń ogrodowych datowana jest na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów na wiek XVIII [1, s. 105]. Była ona wynikiem zamiłowania do polowania króla Augusta II i Augusta III z dynastii Sasów [2, s. 265].

Nie bez znaczenia dla sposobu kształtowania założeń parków łowieckich był wpływ zastosowanych kompozycji radialnych (z centralnym placem) i wachlarzowych w Wersalu, Karlsruhe, Poczdamie czy Carskim Siole [1, s. 109]. Kluczowa w założeniach ogrodowych tego okresu stała się

Introduction

Hunting parks, also known as wildlife parks, have always been the domain of kings and magnates. They served as a status symbol of a ruler building their prestige with their functionalities and landscape. These complexes were part of the aristocratic way of spending free time often being a summer residence of a magnate which was emphasised by a rich functional programme based on hunting, observations of nature, contemplation and art. The oldest hunting parks in Poland were established as early as in the 16th century. The garden complexes of this type were particularly popular in the Kingdom of Poland in the 18th century [1, p. 105] reflecting the love for hunting of the Saxon dynasty, especially King Augustus II the Strong and Augustus III of Poland [2, p. 265].

Radial (with a central square) and circular (fan-like) layouts used in Versailles, Karlsruhe, Potsdam and Tsarskoye Selo [1, p. 109] have had a very strong influence on the manner of shaping the hunting park complexes. The *idea of layout unity* and an attempt to create multi-element linked systems in which the surrounding landscape complemented the park, thus illustrating the *idea of absolute power* [3, p. 10], became crucial in the garden complexes of that period. The grandeur and scale of the garden complexes determining the urban planning in a very rigorous manner and the unrelenting popularity of the garden art models significantly influenced the transfer

* ORCID: 0000-0002-1513-2490. Wydział Budownictwa i Architektury Politechniki Lubelskiej / Faculty of Civil Engineering and Architecture, Lublin University of Technology, e-mail: k.boguszewska@pollub.pl

„idea jedności kompozycyjnej” i próba tworzenia wieloelementowych układów sprzężonych, w których otaczający krajobraz stanowił dopełnienie parku, ilustrując tym samym „ideę władzy absolutnej” [3, s. 10]. Rozmach i skala założeń ogrodowych determinująca w sposób bardzo rygorystyczny urbanistykę zakładanych zespołów oraz nieśląbną popularność wzorników sztuki ogrodowej wpłynęły w sposób znaczny na przenoszenie schematów układów na ziemię polskie (Różana, Alba, Wolborz, Otwock Wielki, Ostrów koło Krystynopola, Ujazdów, Natolin) [1, s. 106–108]. Zasady kształtowania tego typu założeń ogrodowych wiązały się ściśle z topografią, roślinnością i warunkami hydrologicznymi obszaru. Za czasów Augusta II istniały dwa typy kompozycji parków łowieckich: krajobrazowe – stanowiące najstarszą formę parków do polowań (Ujazdów, Królikarnia, Marymont, Na Kępie, Zwierzyniec koło Zamościa) i wachlarzowe (Ujazdów i Natolin). Układ przestrzenny założeń uzależniony był od gatunków hodowanych zwierząt [2, s. 279–281]. Szczególnie pożądane były tereny, gdzie różnica względnej wysokości pozwalała na lokalizację pałacu bądź dworu na wzniesieniu stanowiącym pierwszy taras zapewniający mieszkańcom szeroką perspektywę i powiązania widokowe – kluczowe przy kompozycji barokowych założeń magnackich. Ogród ze zwierzyńcem i niezbędną infrastrukturą lokalizowany był poniżej. Przykładem tego typu rozwiązań były zespoły pałacowo-parkowe na Skarpie Warszawskiej [2, s. 266], która zapewniała powiązania widokowe z Wisłą, a także stanowiła dobrą ekspozycję pałaców [3, s. 11]. Zwierzyniec krajobrazowe (wydzielone palisadą) oparte były najczęściej na planie zbliżonym do prostokąta bądź wielokąta. Umiejscawiano je przeważnie na terenie o zróżnicowanej topografii i dostępności wody. W ich przestrzeni sytuowano altany, kopce stanowiące punkty widokowe oraz budowano sztuczne kanały wodne, które oprócz funkcji kompozycyjnej i estetycznej pełniły funkcję użytkową (wody pitnej dla zwierząt), a także tworzyły rodzaj naturalnej granicy oddzielającej „dziki inwentarz” od rezydencji i ogrodu regularnego [2, s. 280, 281]. Do właśnie tego typu założeń należy ogród łowiecki rodziny Zamoyskich w Zwierzyniu.

Materialy i metody

Wykorzystując bogaty materiał źródłowy pozyskany w wyniku przeprowadzonych kwerend archiwalnych (analizie poddano zachowane materiały kartograficzne: począwszy od najstarszego planu Zwierzynia autorstwa Miega z lat 1778–1793, poprzez plany późniejsze z lat 1829–1830¹ oraz z 1856² znajdujące się w zasobie Archiwum Państwowego w Lublinie, a także plany Zwierzynia z kolekcji prywatnych, między innymi: „Plan osady Zwierzyniec z końca lat dwudziestych autorstwa Mirosława Rybickiego”³),

¹ *Mappa pomiarowa Zwierzynia z przyległymi wioskami w Państwie Ordynacji Zamoyskiej pomiarem geometrycznym w parku 1829–30 objętym.*

² *Plan Ogrodów Zwierzynieckich przez Oficjalistów i inne osoby używane 1856.*

³ *Plan osady Zwierzyniec n/Wieprzem powiatu Zamojskiego wojew. Lubelskiego (zbiory M. Sankowskiej).*

of the layout schemes to the territory of Poland (Różana, Alba, Wolborz, Otwock Wielki, Ostrów near Krystynopole, Ujazdów, Natolin) [1, pp. 106–108]. The principles of shaping such garden complexes were closely related to topography, vegetation and hydrological conditions of the area. Under King Augustus II the Strong, in terms of layout, two types of hunting park complexes had to be distinguished: landscape parks – the oldest form of hunting parks (Ujazdów, Królikarnia, Marymont, Na Kępie, Zwierzyniec near Zamość) and circular parks (Ujazdów and Natolin). Their spatial arrangement depended on the species of animals that were bred in the park [2, pp. 279–281]. The areas where the difference in relative height allowed for the location of a palace or manor on a hill which was the first platform to offer the residents a wide perspective and visual connections, which were crucial for the composition of Baroque magnate complexes, were particularly desirable. The park with the wildlife area and the necessary infrastructure was located below. An example of such arrangements were the palace and park complexes located on the Skarpa Warszawska [2, p. 266], which provided visual connections with the Vistula River and good exposition of palaces [3, p. 11]. Landscape wildlife parks (separated by a palisade) were usually based on a plan similar to a rectangle or a polygon. They were most often located in areas with varied topography and water supply. They housed gazebos, mounds as viewing points and artificial water channels, which, apart from their compositional and aesthetic role, were used for practical purposes (drinking water for animals), as well as a kind of natural boundary separating the “wild inventory” from the residence and regular garden [2, pp. 280, 281]. This type of complexes included the establishment of the Zamoyski family garden complex in Zwierzyniec near Zamość.

The materials and methods

Based on rich source material obtained in the course of archival queries, the preserved cartographic materials were analysed starting from the oldest plan of Zwierzyniec by Friedrich von Mieg from 1778–1793 through the later plans from 1829–1830¹ and from 1856², which are kept in the State Archive in Lublin. The research also covered the plans of Zwierzyniec from private collections, among the others: “Plan of Zwierzyniec settlement from the late 1920s by Mirosław Rybicki”³.

The archival and iconographic documentation was subjected to a comparative analysis with other garden complexes of that period that also served as hunting parks.

¹ Measurement map of Zwierzyniec with adjacent villages in the Zamoyski Entail from 1829–1830 (*Mappa pomiarowa Zwierzynia z przyległymi wioskami w Państwie Ordynacji Zamoyskiej pomiarem geometrycznym w parku 1829–30 objętym*).

² Official plans of the Zwierzyniec Gardens from 1856 (*Plan Ogrodów Zwierzynieckich przez Oficjalistów i inne osoby używane 1856*).

³ The plan of Zwierzyniec settlement from the repertory of M. Sankowska (*Plan osady Zwierzyniec n/Wieprzem powiatu Zamojskiego wojew. Lubelskiego*).

podjęto próbę zdefiniowania najważniejszych wpływów kształtujących założenie ogrodowe w Zwierzyńcu, w szczególności zaś ewolucji jego układu wodnego w kontekście ówczesnych realizacji założenia ogrodowych w Ujazdowie, Nieborowie, Puławach oraz traktatów sztuki ogrodowej stanowiących wzorce oddziałujące na formę architektoniczną kompozycji ogrodowych wieku XVIII i XIX.

Stan badań

Założenie ogrodowe w Zwierzyńcu nie doczekało się całościowego opracowania. Fundamentalnym dziełem, które pozwala zrozumieć zasady funkcjonowania Ordynacji, jest inwentarz z roku 1815 autorstwa archiwisty Mikołaja Stworzyńskiego [4]. Znaczny wkład w stan badań nad rozwojem przestrzennym układu i samej miejscowości mieli: Mieczysław Kseniak – opracowujący dokumentację dla służb konserwatorskich w Zamościu [5], Jerzy Kowalczyk – wybitny znawca baroku zajmujący się spuścizną rodu Zamoyskich, ich inwestycjami i mecenatem [6], [7], a także Halina Matławska, Lucyna Matławska-Patyk, Michał Patyk [8]–[11], którzy poświęcili wiele artykułów sposobowi kształtowania założenia ogrodowego, jak i podjęli próbę rekonstruowania formy architektonicznej drewnianego dworu myśliwskiego Jana Zamoyskiego, co przedstawiono w publikacji *Willa Zamoyskich w Zwierzyńcu*. Na uwagę zasługuje działalność Towarzystwa Przyjaciół Zwierzyńca, a także dokumentacja ikonograficzna wydana ich nakładem [12]. Ponadto o Zwierzyńcu Zamoyskich pisali Euzebiusz Maj [13], Kamila Boguszewska [14] oraz Mieczysław Kseniak, Karolina Pałgan, Piotr Szkołut w kontekście przeprowadzonej współcześnie rewaloryzacji [15]. Szerzej o założeniach i kompozycji parków łowieckich na terenie Korony pisał Tadeusz Bernatowicz, który koncentrował się na zwierzyńcach XVIII-wiecznych [1], [2], a także Marzanna Jagiełło i Wojciech Brzezowski – autorzy ważnej publikacji dotyczącej sztuki ogrodowej *Ogrody na Śląsku* [16].

Fazy rozwoju założenia ogrodowego w Zwierzyńcu

W procesie ewolucji założenia ogrodowego w Zwierzyńcu należy wydzielić pięć faz kształtowania się obecnego układu:

- najstarszy hetmański park łowiecki pełniący funkcję letniej rezydencji ordynatów (XVI w.),
- jednoosiowy ogród barokowy, później romantyczny (XVII i XVIII w.),
- ogród romantyczny (XVII i XVIII w.),
- okres degradacji założenia w wyniku wojen i późniejszego użytkowania,
- kompozycja współczesna – zrewaloryzowana na początku XXI w.

Powstanie założenia ogrodowego w Zwierzyńcu przypada na koniec wieku XVI. Osada myśliwska miała formę folwarku obronnego, zaś modrzewiowy dwór stanowił najważniejszy element całej kompozycji usytuowany

The aim of the article was an attempt to define the most important influences shaping the garden complex in Zwierzyniec, and especially the transformation of the water system in the context of the garden complexes that were created at that time, that is the royal complex in Ujazdów, as well as Nieborów and Puławy, and treaties of garden art, which were the models influencing the architectural form of garden layouts in the 18th and 19th century.

The state of research

The garden complex in Zwierzyniec has not been subject to a comprehensive study yet. The fundamental work that allows us to understand the principles of the Entail is the Inventory from 1815 by archivist Mikołaj Stworzyński [4]. A significant contribution to the state of research on the spatial development of the complex layout and the town itself was made by Mieczysław Kseniak, who prepared documentation for the Conservation Department in Zamość [5], Jerzy Kowalczyk, an outstanding Baroque scholar, who worked on the legacy of the Zamoyski family, their investments and patronage [6], [7], as well as Halina Matławska, Lucyna Matławska-Patyk, Michał Patyk [8]–[11], who devoted a number of articles to the manner of shaping the garden complex and made an attempt to reconstruct the architectural form of Jan Zamoyski's wooden hunting manor. The activities of the Society of Friends of Zwierzyniec as well as iconographic documentation published by them (*Zwierzyniec w starej pocztówce i fotografii* [Zwierzyniec in an old postcard and photography]) [12], are also worth mentioning. Moreover, Euzebiusz Maj [13], Kamila Boguszewska [14], Mieczysław Kseniak, Karolina Pałgan, Piotr Szkołut also wrote about the Zamoyski Park in Zwierzyniec in the context of the current reevaluation of the complex [15]. Tadeusz Bernatowicz, who focused on the 18th-century wildlife parks in the area of the Polish Crown [1], [2], as well as Marzanna Jagiełło and Wojciech Brzezowski, authors of an important publication on garden art entitled *Ogrody na Śląsku* [Gardens in Silesia] [16], have also written about the complexes and landscape of hunting parks.

The phases of development of the garden complex in Zwierzyniec

In the process of transformation of the Zwierzyniec garden complex, five phases of development of the present layout can be distinguished: starting from the oldest hetman's hunting park serving as the summer residence of the Entailers (the 16th century), through the one-axis baroque garden, romantic (the 17th and 18th century) to the contemporary layout, degraded as a result of wars and later use, which was revalorized at the beginning of the 21st century.

The garden complex in Zwierzyniec was established at the end of the 16th century. Initially the garden complex served as a summer residence and hunting park for the Zamoyski family. The hunting settlement had the form of a defensive folwark (grange), while the larch manor house was the most important element of the whole composition

między „zwierzyńczykiem” – wydzielonej parkanem części ogrodu z łagodnymi zwierzętami – a ogrodem regularnym [15, s. 53].

W połowie wieku XVIII nastąpiły zmiany w układzie przestrzennym założenia ogrodowego, zwłaszcza układu wodnego. Jednoosiowa kompozycja ogrodowa podkreślona została kanałem wodnym rozciągającym się od modrzewiowego dworu do kamiennego mostu. Dalej kanał przechodził w strumień Świerszcz. Podobnie jak w innych tego typu założeniach przy kanale zlokalizowana została promenada spacerowa w postaci alei lipowej. Tereny Vivarium rozciągały się za kanałem. Elementy ozdobne parku stanowiły sztuczne wyspy usytuowane na stawie w części zachodniej ogrodu. Na jednej z nich funkcjonował teatr letni fundacji Marii Kazimiery d'Arquien [5, s. 12].

Na przełomie XVIII i XIX w. przekształceniu uległa struktura oraz charakter zabudowy ogrodu Zamoyskich. Przeprowadzone prace melioracyjne w postaci osuszenia nadwieprzańskich mokradel i regulacji rzeki Wieprz doprowadziły do powiększenia ogrodu [12, s. 104]. Na miejscu dawnego ogrodu regularnego wzniesione zostały wówczas murowane oficyny, między pałacem a Stawem Kościelnym utworzono zaś reprezentacyjny podjazd. Za sprawą Aleksandra Zamoyskiego wybudowano nowy pałac zwany Pałacem Plenipotenty, a park pałacowy przekomponowano na modłę romantyczną, adaptując jednocześnie istniejący układ wodny. W przestrzeni parku pojawiły się elementy małej architektury w postaci połamanych kolumn, kamiennych ław oraz sarkofagu na wyspie. Aż do końca XIX w. wydzielone tereny zwierzyńca zachowały swój naturalny charakter. Wiek XIX przyniósł zmiany w charakterze osady. W miejscowości powstał tartak, browar, mechanika oraz gorzelnia, zaś we wzniesionych wcześniej murowanych oficynach umieszczono Administrację Generalną Dóbr Państwa Ordynacji Zamojskiej z Plenipotentem Generalnym. Drewniany dwór pamiętający czasy pierwszego ordynata został rozebrany w latach 1829–1842. Przez całe to stulecie tereny ogrodu pałacowego ze zwierzyńcem i „zwierzyńczykiem” nie uległy jednak znacznym przekształceniom [5, s. 13–15].

Pierwsza połowa wieku XX to zdecydowanie niekorzystny czas dla omawianego założenia ogrodowego. Ze względu na koszty związane z utrzymaniem „zwierzyńczyka” podjęto decyzję o jego likwidacji (1905), zaś rozbudowa budynków przemysłowych osady oraz ciągów komunikacyjnych (budynek browaru, przeprowadzenie nowego traktu między pałacem a stawem kościelnym) doprowadziła do znacznego uszczuplenia pierwotnych terenów ogrodu pałacowego. Tereny „zwierzyńczyka” zostały przeznaczone na ogrody użytkowe i stawy. W latach 1929–1934 na obszarze dawnego ogrodu łowieckiego zlokalizowano gospodarstwo rybne „Echo” [5, s. 21, 22], [12, s. 104].

Druga wojna światowa i czas po jej zakończeniu przyczyniły się do dalszej degradacji kompleksu. Zatarciem uległa kompozycja parku pałacowego oraz układ wodny – kanał został zasypany, a założone na początku XX w. stawy zarosły. Do głównych czynników destrukcyjnych

located between the “zwierzyńczyk” – a part of the garden with gentle animals separated by a fence with the regular garden [15, p. 53].

In the middle of the 18th century, the spatial layout of the garden layout and, in particular, of the water system, underwent some changes. The single-axis garden composition was emphasised by a water canal stretching from a larch manor to a stone bridge, and then turning into the Świerszcz stream. Like in other similar establishments, a promenade in the form of a lime-tree alley was established by the canal. The Vivarium grounds were stretching behind the canal. The decorative elements of the park were artificial islands situated on a pond in the western part of the garden. There was a summer theatre of the Marie Casimire d'Arquien foundation on one of them [5, p. 12].

At the turn of the 18th and 19th century, the structure and character of the Zamoyski family's garden underwent transformation. The drainage works carried out in the form of drainage of the wetlands and regulation of the Wieprz river led to the enlargement of the garden [12, p. 104]. At that time, brick outbuildings were erected on the site of the former regular garden, and a representative driveway was created between the palace and the church pond. Thanks to Aleksander Zamoyski, a new palace called “Palace of Plenipotentiary” (Pałac Plenipotenty) was built, and the palace park was rebuilt in a romantic style while at the same time adaptation of the existing water system was carried out. In the park area, elements of street furniture appeared: broken columns, stone benches, and a sarcophagus on an island. Until the end of the 19th century, the separated areas of the park retained their natural character. The 19th century brought changes in the character of the settlement. A sawmill, a brewery, a mechanic and a distillery were built in the village, while the General Administration of the Zamość Entail with the General Plenipotentiary was placed in the brick outbuildings that were erected some time earlier. The wooden manor commemorating the times of the First Entailer was demolished in 1829–1842. Throughout the 19th century, however, the grounds of the palace garden with the game park and “zwierzyńczyk” were not significantly transformed [5, pp. 13–15].

The 1st half of the 20th century had a negative impact on the garden complex. Due to the costs associated with the maintenance of “zwierzyńczyk”, a decision on its liquidation was made (1905), while the expansion of industrial buildings of the settlement and communication paths (the brewery building, the construction of a new route between the palace and the church pond) led to significant depletion of the original area of the palace garden. The area of “zwierzyńczyk” was designated for utility gardens and ponds. In the years 1929–1934, a fish farm called “Echo” was located in the former hunting garden [5, pp. 21, 22], [12, p. 104].

The period of World War II and subsequent years contributed to further degradation of the palace park. The composition of the palace park and the water system were obliterated – the canal was buried, and the ponds established at the beginning of the 20th century overgrew. The main causes of destruction included: war damage,

zaliczyć należy zniszczenia wojenne, wtórną parcelację oraz dogęszczanie struktury zabudowy nowymi obiektami zaburzającymi pierwotną kompozycję ogrodową, a także brak konserwacji [5, s. 24].

Momentem zwrotnym dla miasteczka stał się okres transformacji ustrojowej w latach 90. XX w., rozwój turystyki oraz możliwość pozyskania środków unijnych – między innymi na rewaloryzację założenia ogrodowego Zamojskich.

Poszczególne obiekty założenia w Zwierzyńcu i inspiracje

Park łowiecki i modrzewiowy dwór Jana Zamoyskiego

Powstanie Zwierzyńca fundacji Jana Zamoyskiego (1589–1605) datowane jest na koniec wieku XVI, kiedy to pierwszy ordynat w celu ochrony terenów puszczy szczebrzeskiej oraz chęci stworzenia dogodnego miejsca do polowań założył osadę w sąsiedztwie wsi Rudka i Wywłoczki. Na potrzeby nowej siedziby za zgodą Radziwiłłów sprowadził żubry i łosie z Litwy. Teren zwierzyńca został wygradzony drewnianą palisadą o długości około 30 km, a w celu utrzymania całego założenia ustanowiona została służba leśna. W niedługim czasie na terenie zwierzyńca wzniesiono drewnianą rezydencję wzorowaną na willi królewskiej w Ujazdowie. Drewnianemu, piętrowemu budynkowi opartemu na planie wydłużonego prostokąta towarzyszyły trzy ogrody włoskie z cieplarnią, dwie sadzawki, kanał wodny, zabudowania gospodarcze oraz zwierzyniec z altaną myśliwską stanowiącą punkt centralny tegoż układu [8, s. 202]. Założenie królewskie w Ujazdowie stanowiło inspirację dla Zamoyskiego, który swój pałac myśliwski usytuował w dolinie rzeki Wieprz i strumienia Świerszcz. O tym, że był to teren bardzo trudno dostępny, świadczą wojskowe opisy Zwierzyńca, tzw. *Militarische Beschreibung* towarzyszące józefińskiej mapie topograficznej z lat 1779–1783. Strumień przepływający przez Zwierzyniec był co prawda niewielki, miał szerokość [...] 4 kroków, i głębokość 1 stopy przy niskiej wodzie, ale według opisu *W samym zwierzyńcu, rósł gęsty wysokopienny las świerkowy, na wszystkich zaś górach był on mieszany, dębowo-bukowy, lasy rosnące na wszystkich górach były bardzo gęste, tak, że ciężkie wozy nie mogły przejechać nawet drogami bocznymi czy małymi drogami leśnymi* [17, s. 28, 29]. Co więcej, problematyczne były także ciągnące się wzdłuż strumienia podmokłe łąki, które nigdy nie wysychały. W opisie austriackim znajdujemy również wzmiankę dotyczącą dworu Zamojskich, który żołnierze austriaccy nazwali „zamkiem”, zaś mianem solidniejszej budowli opisano murowaną kaplicę⁴ wzniesioną znacznie później niż rezydencja mieszkalna [17, s. 28, 29].

Dogodne warunki hydrograficzne umożliwiły ukształtowanie całego układu wodnego w system kanałów i sadzawek pełniących zarówno funkcję użytkową, jak

secondary parcelling and thickening of the building structure with new buildings disturbing the original garden composition and lack of conservation [5, p. 24].

A turning point for the town was the period of political transformation in the 1990s, the development of tourism, and the possibility of obtaining the EU funds for the renovation of the Zamoyski family garden complex.

Particular objects in the complex of Zwierzyniec and their inspirations

The Jan Zamoyski's larch mansion and hunting park

The establishment of wildlife park founded by Jan Zamoyski (1589–1605) dates back to the end of the 16th century, when the first Entailer, in order to protect the area of the Szchebrzeska primeval forest and to create a convenient hunting ground, established a settlement in the vicinity of Rudka and Wywłoczka villages. For the new function, bison and elks were brought from Lithuania with the consent of the Radziwiłł family. The area of the wildlife park was fenced off with a wooden palisade about 30 km long, and for the purpose of maintenance of the whole complex, a forest service was established. Soon a wooden residence modelled on the royal villa in Ujazdów was erected in the area of the wildlife park. The wooden, multi-storey building, based on the plan of an elongated rectangle, was accompanied by three Italian gardens with a greenhouse, two ponds, a water canal, farm buildings and a game park fenced off with a palisade with a hunting gazebo, which was the central point of the layout [8, p. 202]. The royal complex in Ujazdów was an inspiration for Zamoyski, who located his hunting palace in the valley of the Wieprz and Świerszcz River. The military descriptions of Zwierzyniec, the so-called *Militarische Beschreibung*, accompanying the topographic map of Friedrich von Mieg from the period of 1779–1783, prove that the area was very difficult to access. The stream flowing through Zwierzyniec was small and had a width of [...] 4 steps and a depth of 1 foot in low water, but according to the description: *In the park itself there was a dense highland spruce forest growing, while in all the mountains it was mixed, oak and beech. The forests growing in all the mountains were very dense, so that heavy vehicles could not even drive along side roads or small forest roads* [17, pp. 28, 29]. What is more, the wet meadows stretching along the stream were also problematic as they were never drying out. In the Austrian description we can also find a reference to the Zamoyski manor, which the Austrian soldiers called *the castle* and the brick chapel, built much later in comparison to the residence, was described as a more solid building⁴ [17, pp. 28, 29].

Convenient hydrographic conditions made it possible to shape the entire water system into a system of canals and ponds which served for both practical and defensive purposes. The only preserved description of the

⁴ Tuż obok zamku kościół wybudowany z kamienia (za: [17, s. 28, 29]).

⁴ Right next to the castle a stone church (after: [17, pp. 28, 29]).

i obronną. Jedyny zachowany opis wyglądu drewnianej rezydencji stanowiącej centrum całego założenia i rozbudowywanej kompozycji datowany jest na rok 1732. Do założenia ordynackiego prowadziła wówczas drewniana brama kryta gontem. Budynek mieszkalny określany był mianem „budynku starego” w konstrukcji drewnianej z „drewna tartego”. Dwór o wymiarach 60 × 12 m oparty był na planie prostokąta z wysuniętym alkierzem w stosunku do skrzydeł bocznych. Sień znajdowała się na osi dworu, po obu jej stronach zlokalizowane zaś były pokoje reprezentacyjne w układzie amfiladowym [18, w. 637]. Dwór miał podcień wsparty na ośmiu słupach – podobnie jak w królewskiej rezydencji w Ujazdowie. W programie funkcjonalnym budynku znajdowała się też przestrzeń sacrum – kaplica [4, s. 296].

Modrzewiowy dwór spłonął w 1. połowie XIX w. Budynku nigdy nie odbudowano. Obecnie możliwość jego rekonstrukcji budzi wątpliwości ze względu na brak dokumentacji architektonicznej i jakiegokolwiek ikonografii dotyczącej obiektu.

„Kościółek na wodzie”

W XVIII w. właściciele wielu założeń wzorowali się na popularnych wówczas publikacjach dotyczących sztuki ogrodowej. Ordynatom Zamojskim znane były zarówno traktaty zachodnie: W.J. Halfpennego [19], W. Chambersa [20], P. Deckera [21] i T. Whately’ego [22], jak i polskie rozprawy, w tym prace Augusta Fryderyka Moszyńskiego [23] i Izabeli Czartoryskiej [24]. Jako przykłady ogrodów o kompozycji opartej na propozycjach zawartych w traktatach będących wzorami dla ówczesnej magnaterii można wymienić zespoły pałacowo-parkowe, takie jak Arkadia Heleny Radziwiłłowej, Puławy Izabeli Czartoryskiej oraz Zofiówka pod Humanem [24, s. 44]. Wpływy te były bardzo widoczne w elementach małej architektury pojawiającej się w „zwierzyńcyku” Zamojskich. W tamtym okresie bowiem, za sprawą Tomasza Zamoyskiego VII ordynata (1735–1751), plan Zwierzyńca został znacznie rozbudowany i przekształcony. Tomasz Zamoyski słynął z zamiłowania do sztuki architektury i ogrodnictwa. Był inicjatorem i mecenasem wielu inwestycji (wzniósł pałac w Klemensowie wraz z barokowym parkiem, rozpoczął budowę gmachu Akademii Zamoyskiej) oraz wielkim reformatorem ówczesnego Państwa Zamoyskiego. W jego *Traktacie o ogrodach* oprócz projektów i przerysów barokowych parterów ogrodowych oraz zasad pielęgnowania i doboru roślin znalazł się projekt niewielkiego pałacu – pawilonu – *Lusthausu*, inspirowanego włoskim *casini* i francuskim *maison de plaisance*. W baroku pawilony te cieszyły się szczególną popularnością i to wtedy zyskały najbardziej reprezentacyjne formy. Główną funkcją pełnioną przez te obiekty była funkcja rekreacyjna [16, s. 26], [25, s. 147–154], [26, s. 685], [9, s. 190].

W rozprawie Zamoyskiego wzorcowy pawilon tego typu miał jednopiętrową bryłę przykrytą mansardowym dachem. Fasada ozdobiona została ryzalitami i pawilonami usytuowanymi w narożnikach. Pałacyk inspirowany był francuskimi rozwiązaniami i być może stanowić miał

appearance of the wooden residence, which was the centre of the whole complex, dates back to 1732. A wooden shingled gate led to the Entail complex. The residential building was described as an “old building” in a wooden construction made of “grated wood”. The manor house, measuring 60 × 12 m, was based on a rectangular plan with a protruding alcove in relation to the side wings. The hallway was located on the axis of the manor and there were representative rooms built in enfilade on both sides [18, p. 637]. The manor had an arcade based on eight pillars – similarly to the royal residence in Ujazdów, while the functional program of the building included the sacrum space – a chapel [4, p. 296].

The larch manor burnt down in the 1st half of the 19th century. The building was never rebuilt. At present, it is doubtful whether it can be reconstructed due to the lack of architectural documentation or iconography of the manor.

“Church on the water”

In the 18th-century, owners of many garden complexes used to be inspired by publications about garden art. Certainly, the Entailers were familiar with Western treatises by W.J. Halfpenny [19], W. Chambers [20] and P. Decker [21], T. Whately [22], but also with Polish essays, including the writings of August Fryderyk Moszyński [23] and Izabela Czartoryska [24]. Examples of the implementation of the assumptions contained in the treaties which were the models for the then aristocracy were palace and park complexes such as Arkadia of Helena Radziwiłłowa, Puławy of Izabela Czartoryska and Zofiówka near Humań [24, p. 44]. These influences were very visible in the small architecture elements appearing in Zwierzyńiec of the Zamoyski Family. The 18th century was a turning point in the history of garden complexes development as it brought about significant changes in the layout of the garden landscape. Thanks to the efforts of Tomasz Zamoyski, the 7th Entailer (1735–1751), it was significantly extended and transformed. Tomasz Zamoyski was famous for his love of the art of architecture and gardening. He was the initiator and patron of many investments (he erected a palace in Klemensów with a baroque park and began to put up the building of the Zamoyski Academy) and a great reformer of the then Zamoyski State. *Traktat o ogrodach* [A treatise on gardens], attributed to him, draws particular attention to this matter. Apart from the projects and overdrafts of the Baroque garden parterre, as well as the principles of cultivating and selecting plants, the treatise also includes a design of a small palace – the *Lusthaus* pavilion – inspired by the Italian *casini* and the French *maison de plaisance*.

During the Baroque period, these pavilions were particularly popular and gained the most representative forms. The pavilions were mainly used for recreation [16, p. 26], [25, pp. 147–154], [26, p. 685] [9, p. 190].

In the Zamoyski’s treatise, the building had a one-storey body covered with a mansard roof. The façade was decorated with risalits and pavilions located in the corners. The palace was inspired by French ideas for this type of buildings and could have been a reference to the form of *Lust-*

nawiązanie do formy *Lusthausu* królowej Marysienki⁵, który pierwotnie znajdował się na wyspie na stawie zwanym później Kościelnym.

Niewielka liczba przekazów dotyczących architektury pawilonu wzniesionego z polecenia królowej pozwala jedynie na schematyczny opis obiektu. Budynek ten stanowił miał swego rodzaju ermitaż – samotnię przyszłej królowej. Na potrzeby inwestycji umocniono dębowymi palami wyspę. *Mały domek na wodzie* [9, s. 14] – jak sama o nim pisała – wzniesiony został z cegły. Elewację frontową ozdobiło dziesięć kolumnami z ażurowym centrum budynku. Przewidziano w nim też symetrycznie rozplanowane pomieszczenia – niewielką ogrzewaną piwniczkę oraz letni salon używany w sezonie. Budynek był obiektem dwukondygnacyjnym z izbą na pierwszym piętrze, z której rozciągał się widok na okolicę. Całość zwieńczona została mansardowym dachem pokrytym gontem [4, s. 298]. Atrakcyjna lokalizacja pawilonu na wyspie oraz brak przestrzeni sacrum w ordynackim parku (kaplica w modrzewiowym dworze nie spełniała już swoich wymagań) skłoniła w 1741 r. Tomasza Zamoyskiego do wzniesienia na miejscu ermitażu królowej Marysienki niewielkiej kaplicy. Prawdopodobnie za architekturę barokowego kościoła odpowiadał sam Zamoyski i architekci będący wtedy na usługach magnata, tzn. Jan Andrzej Bem i Jan Columbani [7, s. 214, 216, 217]. Forma architektoniczna budynku inspirowana była architekturą kościoła Il Gesù w Rzymie [9, s. 21], jednak znacznie różniła się skalą obiektu, nawiązując swą formą do kaplic pałacowych i dworskich często sytuowanych w założeniach rezydencjonalnych. Na Lubelszczyźnie do dziś zachowało się 10 tego typu budynków sakralnych z pierwotnej liczby 33. Dwie z kaplic – w Strzyżowie (1775) i Zawieprzycach (4. ćwierć XVII w.) – zaliczane są do kaplic barokowych, jednakże ich forma architektoniczna odbiega znacznie od bryły kościoła w Zwierzyńcu. Budynki te to świątynie centralne oparte na planie ośmioboku, przekryte kopułami z latarniami. Obie są integralnymi elementami poszczególnych założeń pałacowo-parkowych [27, s. 331, 335–339], [28, s. 270–287], podobnie jak barokowy kościół w Zwierzyńcu poświęcony świętemu Janowi Nepomucenowi, domykający kompozycję jednoosiowego założenia ogrodowego Zamoyskich (il. 1a, b).

Zwierzyniecki kanał

Nieodłącznym elementem każdego parku łowieckiego były kanały wodne. W Zwierzyńcu powstał on za sprawą XI ordynata Aleksandra Augusta Zamoyskiego (1792–1800) lub jego następcy Stanisława Kostki (1800–1835) – wskazują na to plany osady z lat 1778–1793⁶ (il. 2a) oraz plan z 1829⁷ r. (il. 3), gdzie po raz pierwszy naniesiono

haus of Queen Marysienka⁵, which was originally located on an island on a pond later called the *Church pond*.

A limited number of messages concerning the architecture of the pavilion, which was built from Queen's Command, allow only for a schematic description of the building.

The building was intended to be a sort of a hermitage – a refuge for the future queen. For the purpose of the investment, the island was strengthened with oak stakes. *A small house on the water* [9, p. 14] – as she wrote about it herself, was built of brick. The front façade was decorated with ten columns with the openwork middle part of the building. In terms of functionality, symmetrically arranged rooms were provided – a small heated cellar and a summer living room used during the warm season. The house was a two-storey building with a room on the first floor with a view of the surrounding area. The whole building was topped with a mansard roof covered with shingles [4, p. 298]. In 1741 Tomasz Zamoyski decided to build a church in this location due to the fact that the chapel in the larch manor no longer met its requirements. Probably Zamoyski himself was responsible for the architecture of the Baroque church, as well as the architects who were at the service of the magnate, i.e. Jan Andrzej Bem and Jan Columbani [7, pp. 214, 216, 217]. The architectural form of the building was inspired by the design of the church Il Gesù in Rome [9, p. 21], however, it differed significantly in the scale of the building, referring in its form to the palace and court chapels often located in the residency complexes. In the Lublin region, there are still 10 such sacral buildings out of the original number of 33. Two of the preserved chapels – in Strzyżów (1775) and Zawieprzyce (the 4th quarter of the 17th century) are classified as Baroque chapels, but their architectural form differs significantly from the body of the church in Zwierzyniec. These buildings are classified as central temples, based on an octagon plan, covered with domes with lanterns. The common denominator of these structures is the fact that they are integral elements of individual palace and park complexes [27, pp. 331, 335–339], [28, pp. 270–287], as is the Baroque church in Zwierzyniec of St. John of Nepomuk, which closed the layout of the one-axis garden complex of the Zamoyski family (Fig. 1a, b).

The Zwierzyniec water canal

Water canals were an inseparable part of every hunting park. In Zwierzyniec it was created by the 11th Entailer, Aleksander August Zamoyski (1792–1800) or his successor Stanisław Kostka (1800–1835), which is reflected in the plans of the settlement from 1778–1793⁶ (Fig. 2a) and the plan from 1829⁷ (Fig. 3), in which the first four

⁵ Maria Kazimiera d'Arquien była żoną Jana Sobiepana Zamoyskiego – III ordynata (1638–1655) po jego śmierci poślubiła Jana Sobieskiego. Królową Polski została 2 lutego 1767 r. na Wawelu.

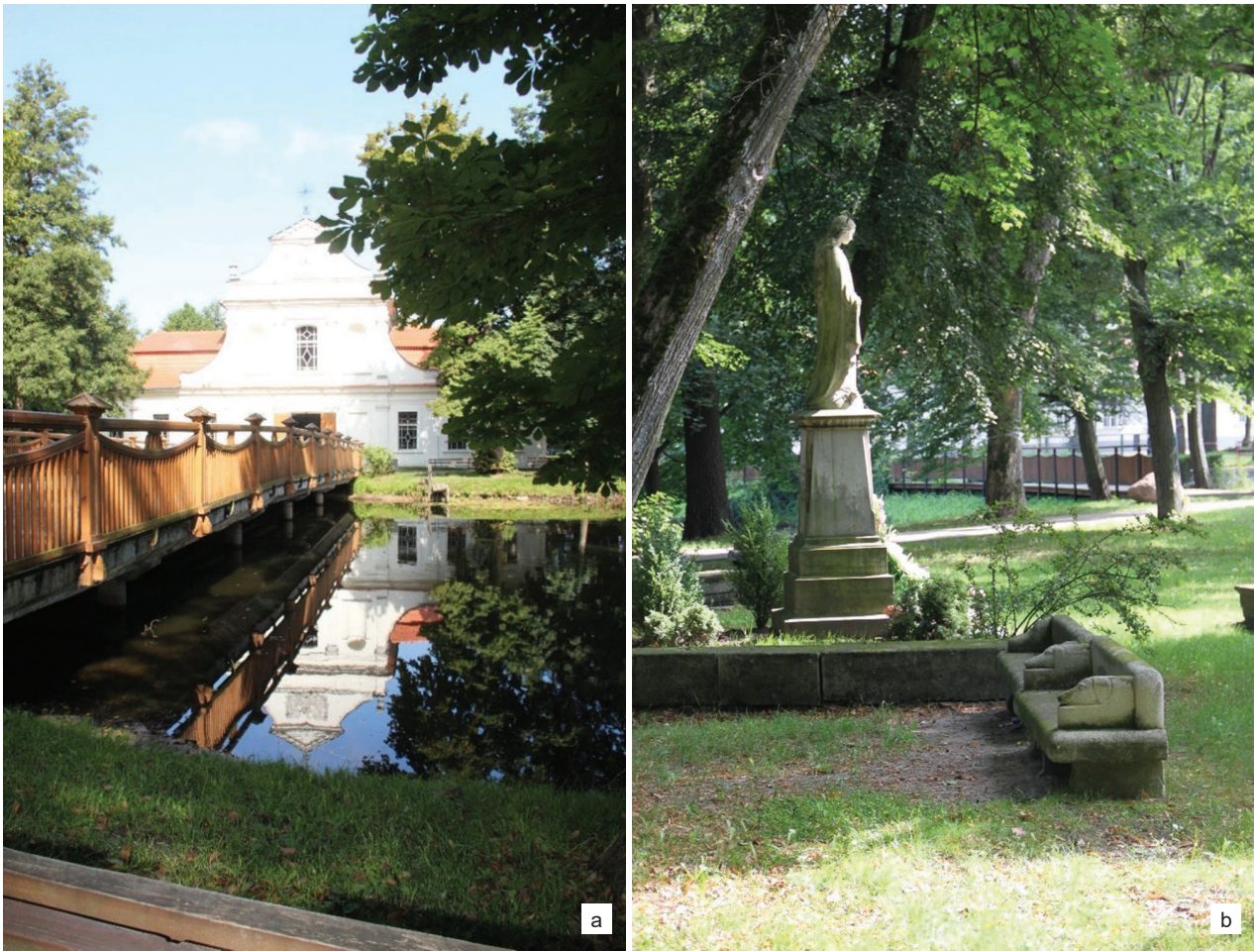
⁶ Na pierwszym odwzorowaniu kartograficznym osady widoczne są dwa stawy.

⁷ *Mapa pomiarowa Zwierzyńca z przyległymi wioskami w Państwie Ordynacji Zamoyskiej pomiarem geometrycznym w parku 1829–30 objętym.*

⁵ Marie Casimire Louise de La Grange d'Arquien was married to Jan Sobiepan Zamoyski – the 3rd Entailer (1638–1655) and after his death she married Jan Sobieski. She was crowned the Queen of Poland on February 2, 1767 on Wawel Hill.

⁶ The first cartographic representation of the settlement contains two ponds.

⁷ *Mapa pomiarowa Zwierzyńca z przyległymi wioskami w Państwie Ordynacji Zamoyskiej pomiarem geometrycznym w parku 1829–30 objętym.*

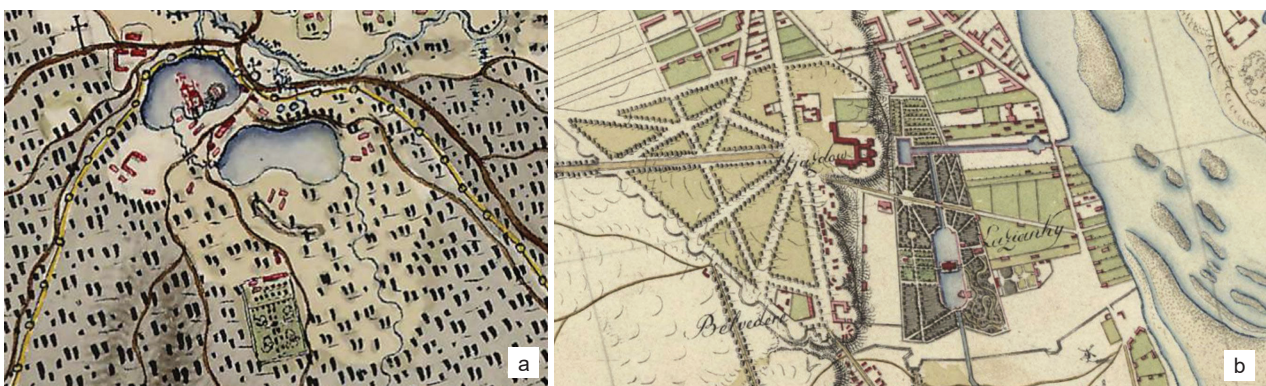

II. 1. Obiekty architektoniczne w założeniu parkowym w Zwierzyniec:

- a) „Kościółek na wodzie”,
 b) elementy małej architektury towarzyszące założeniu sakralnemu (fot. K. Boguszewska, 2018)

Fig. 1. Architectural objects in the garden complex in Zwierzyniec:

- a) “The church on the water”,
 b) small architecture elements accompanying the sacral foundation (photo by K. Boguszewska, 2018)

II. 2. Plan założenia ogrodowego w Zwierzyniec i Ujazdów:

- a) miejscowość Zwierzyniec,
 b) Ujazdów, fragment józefińskiej mapy topograficznej z lat 1779–1783
 (źródło: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey/?layers=163%2C165&bbox=2336480.3169320356%2C6838516.302908646%2C2348165.6276311315%2C6841860.422896123>, data dostępu: 8.05.2019)

Fig. 2. Zwierzyniec and Ujazdów settlements:

- a) Zwierzyniec,
 b) Ujazdów, the part of the Friedrich von Mieg map of 1779–1783
 (source: <https://mapire.eu/en/map/europe-18century-firstsurvey/?layers=163%2C165&bbox=2336480.3169320356%2C6838516.302908646%2C2348165.6276311315%2C6841860.422896123>, accessed: 8.05.2019)

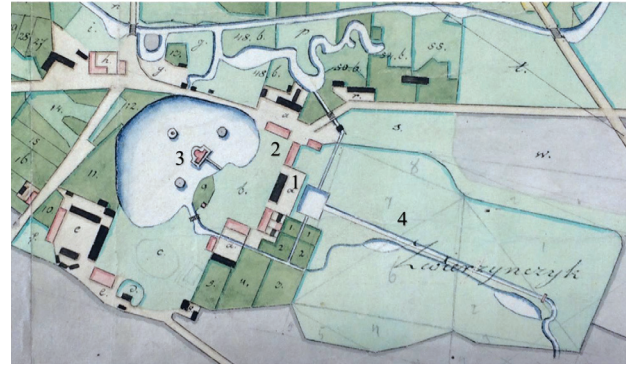
400-metrową oś wodną [15, s. 53, 54]. Kanał oparty był na planie krzyża i swoją formą nawiązywał do kanału wodnego w ogrodzie w Ujazdowie, choć było to założenie mniej spektakularne i w znacznie mniejszej skali. Zwierzyniecki kanał usytuowany został na osi modrzewiowego dworu, gdzie umieszczono prostokątny basen połączony systemem kanałów od północy i południa z rzeką Wieprz i strumieniem Świerszcz (nazwa późniejsza). Układ wodny zakończony został mostkiem, dalej zaś przechodził w naturalny ciek wodny. Równoległe do niego w przestrzeni „zwierzyńczyka” płynął strumień, który za mostem łączył się z kanałem.

Dla porównania Kanał Wielki w Ujazdowie, zwany Królewskim bądź Piaseczyńskim, powstał w latach 1717–1725, czyli dużo wcześniej niż ten w Zwierzyńcu. Sytuowany na osi zamku, zamknięty basenami od wschodu i zachodu miał organizować kompozycję całego założenia ogrodowego, stanowiąc swego rodzaju oś łączącą Zamek Ujazdowski z Wisłą i jej panoramami [1, s. 169–270] (il. 2b).

Z biegiem lat niekonserwowany kanał zniknął z krajobrazu Zwierzyńca. Dopiero w latach 2007–2013 historyczny układ wodny został zrekonstruowany w ramach projektu pt. „Odtworzenie zabytkowego układu wodno-pałacowego w Zwierzyńcu wraz z zagospodarowaniem turystycznym”. Autorami koncepcji projektowej byli: Mieczysław Kseniak, Piotr Szkołut, Karolina Pałgan, Katarzyna Zaleska, Wojciech Januszyk. W wyniku podjętej interwencji powrócono do odbudowy układu wodnego „założenia willowego Zwierzyniec”. Zrekonstruowano wówczas kanał ogrodowy, który powstał w wyniku połączenia Stawu Pałacowego (Kościelnego) i Długiego Kanału. Oprócz tego wzniesiono konieczną infrastrukturę techniczną obsługującą układ wodny oraz elementy małej architektury w postaci dwóch kładek o długości 19,6 m i szerokości 3 m usytuowanych na kanale ogrodowym oraz trzeciej zlokalizowanej na przyczółkach grobli odtworzonego stawu. W ramach projektu wybudowano również ciąg pieszy na koronie grobli, który wyposażono w elementy małej architektury w postaci ławek, koszy na śmieci, oświetlenia wraz z monitoringiem. Teren został dostosowany do potrzeb wszystkich użytkowników, wpisując się tym samym w tendencje projektowania uniwersalnego. Całość została skomunikowana z „Kościołkiem na wodzie” poprzez utworzenie nowego ciągu pieszego [29] (il. 4, 5).

Ogród romantyczny

Za sprawą XI ordynata Aleksandra Zamoyskiego ogród wraz z nową murowaną siedzibą (cztery klasycystyczne oficyny projektu Ferdynarda Merksena) przekształcony został w założenie o charakterze romantycznym wpisującym się w ówczesne europejskie nurty sztuki ogrodowej adaptowane z sukcesem na ziemiach polskich w parkach Arkadii, w Puławach czy Zofiówce. Założenie sentymentalne oparte zostało wówczas na częściowo istniejącej infrastrukturze – starego drewnianego dworu, poprzedzonego reprezentacyjnym podjazdem, kaplicy na wyspie oraz kanału. Park został wówczas znacznie powiększony poprzez osuszenie terenu oraz włączenie

Il. 3. Kompozycja ogrodowa Zwierzyńca w 1. połowie XIX w.:
1 – modrzewiowy dwór, 2 – murowane oficyny,
3 – kościół na wodzie, 4 – kanał wodny.

Fragment Mappy pomiarowej Zwierzyńca z przyległymi wioskami w Państwie Ordynacji Zamojskiej pomiarem geometrycznym w parku 1829–30 objętym (oprac. K. Boguszevska, źródło: Archiwum Państwowe w Lublinie, Archiwum Ordynacji Zamojskiej)

Fig. 3. Zwierzyniec garden composition in the 1st half of the 19th century:

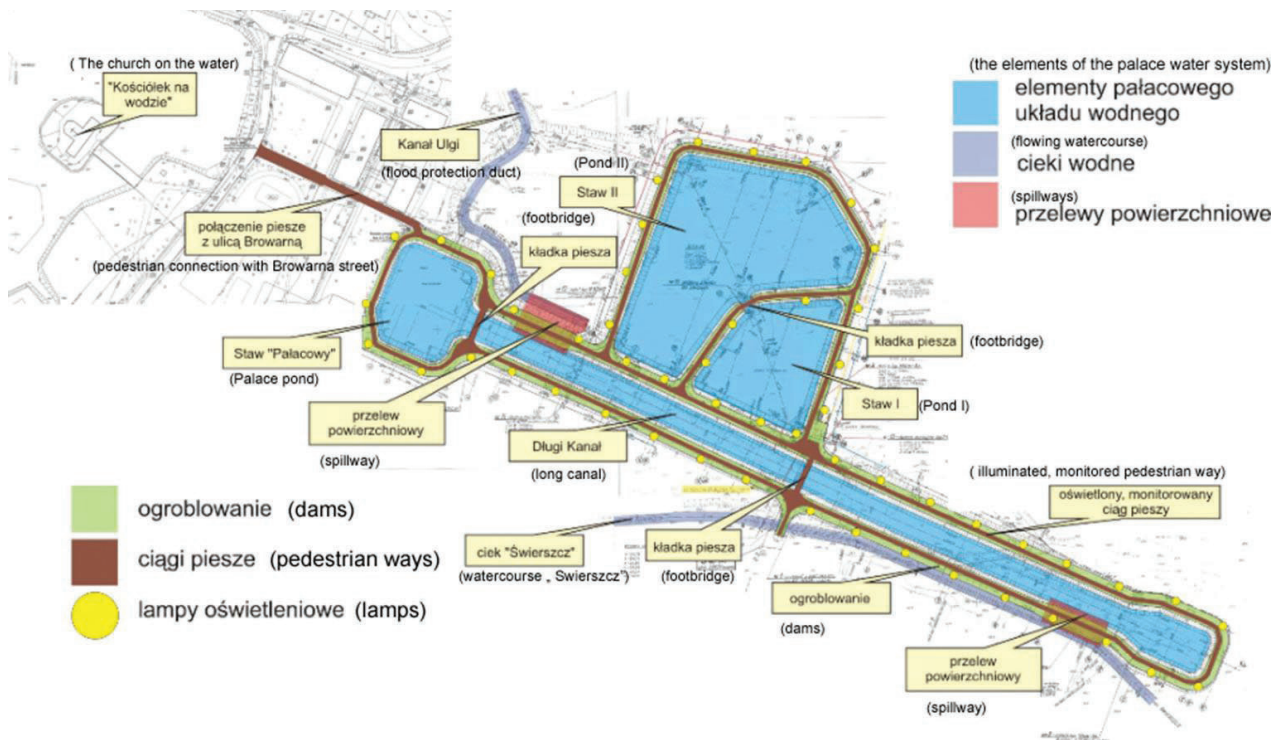
1 – the larch manor, 2 – bricked offices,
3 – water chapel, 4 – water canal, 5 – wildlife park (zwierzyńczyk),
The part of measurement map of Zwierzyniec entitled *Mappa pomiarowa Zwierzyńca*

z przyległymi wioskami w Państwie Ordynacji Zamojskiej pomiarem geometrycznym w parku 1829–30 objętym (source: K. Boguszevska, source: Archiwum Państwowe w Lublinie, Archiwum Ordynacji Zamojskiej)

hundred meters of high water canal was drawn [15, pp. 53, 54]. The water canal was based on a plan of a cross and its form referred to the water canal in the garden in Ujazdów, although it was less spectacular and on a much smaller scale. The Zwierzyniec water canal was situated on the axis of the larch manor, where a rectangular swimming pool was placed, connected by a system of canals from the north and south with the Wieprz and Świerszcz (later name) rivers. The water system was crowned with a bridge and further on it was transformed into a natural water flow. Parallel to it, in the area of the wildlife park (“zwierzyńczyk”) there was a stream, which was connected with the canal further behind the bridge.

For comparison, the Great Canal in Ujazdów called Królewski (Royal) or Piaseczyński canal was established in the period of 1717–1725, which is several dozen years earlier in comparison to the one in Zwierzyniec. Situated on the axis of the castle, closed by swimming pools from the east and west, it was supposed to organise the composition of the whole garden complex, constituting a kind of axis connecting the Ujazdowski Castle with the Vistula River and its panoramas, as well as being an element in synergy with the planned game park with the pavilion and existing bath houses located on the island on the opposite side of the park [1, pp. 169–270] (Fig. 2b).

Over the years, the unmaintained canal disappeared from the landscape of Zwierzyniec. It was only in the

Il. 4. Schemat ilustrujący zakres projektu rewaloryzacji układu wodnego w Zwierzyniec (oprac. K. Boguszewska, na podstawie [29])

Fig. 4. The scheme illustrating the scope of the project of water system revitalization in Zwierzyniec (elaborated by K. Boguszewska, based on [29])

Il. 5. Zrekonstruowany kanał ogrodowy (fot. K. Boguszewska, 2018)

Fig. 5. The reconstructed garden canal (photo by K. Boguszewska, 2018)

dawnego Zwierzynca w cały układ przestrzenny. Program funkcjonalny parku wzbogacono na modłę ogrodów sentymentalnych o rustykalne obiekty, między innymi młyn (1771), chatę pustelnika, ale także nowe elementy małej architektury w postaci licznych altan, „złamanych kolumn” zlokalizowanych przy mostku nad kanałem czy sarkofagu umieszczonego na jednej z czterech sztucznych wysp na Stawie Kościelnym [12, s. 15, 16, 104] (il. 6a, b).

period of 2007–2013 that the historical water system was reconstructed within the framework of the project „Odtworzenie zabytkowego układu wodno-pałacowego w Zwierzyniec wraz z zagospodarowaniem turystycznym” (“Reconstruction of the historic water and palace system in Zwierzyniec and its tourist development”). The authors of the design concept were Mieczysław Kseniak, Piotr Szkołut, Karolina Pałgan, Katarzyna Zaleska, Wojciech Januszcyk. As a result of the intervention, the water system of the “Zwierzyniec villa complex” was restored. It was then that the garden canal was rebuilt, created as a result of the merging of the palace or church pond and long canal. In addition, the necessary technical infrastructure was built to support the water system and elements of street furniture in the form of two footbridges crossing the garden canal of 19.6 m in length and 3 m in width and the third one located at the abutments of the dyke of the restored pond. The project also included the construction of a pedestrian path on the dyke crown, equipped with small architectural elements in the form of benches, waste bins, lighting and monitoring. The area was adapted to the needs of all users, thus in line with the trends in universal design. The whole was connected with the church on the water by creating a new pedestrian path [29] (Figs. 4, 5).

Romantic garden

Thanks to the 11th Entailer, Aleksander Zamoyski (1792–1800), the garden with a new brick residence (four classicist outbuildings designed by Ferdinard Merksen)

Il. 6. Inspiracje ogrodowe Zamoyskich:

a) park w Zofiówce, tzw. złamana kolumna

(źródło: <https://polona.pl/item/human-tzw-zlamana-kolumna-w-parku-w-zofiowce,MTQ5NzkyMDc/0/#info:metadata>),

b) Humań – Staw Środkowy i tzw. Wyspa Miłości, 1904 r.

(źródło: <https://polona.pl/item/human-staw-srodkowy-i-tzw-wyspa-milosci-w-zofiowce,MTQ5NzkyMDM/>, data dostępu: 8.05.2019)

Fig. 6. Garden art inspirations:

a) Park in Zofiówka, “broken column in Zofiówka”

(source: <https://polona.pl/item/human-tzw-zlamana-kolumna-w-parku-w-zofiowce,MTQ5NzkyMDc/0/#info:metadata>),

b) Humań, middle pond and the so-called Island of Love, 1904

(source: <https://polona.pl/item/human-staw-srodkowy-i-tzw-wyspa-milosci-w-zofiowce,MTQ5NzkyMDM/>, accessed: 8.05.2019)

„Topolowa wyspa” (*Île des Peupliers*)

Motywy bardzo często spotykanym w ogrodach sentymentalnych 2. połowy XVIII w. były tzw. topolowe wyspy na stawach, najczęściej w pobliżu pałacu – pokłosie założenia Ermenonville we Francji, gdzie na jednej ze sztucznych wysp zlokalizowano grobowiec (w formie rzymskiego sarkofagu) Jana Jakuba Rousseau. Założenie to obsadzone było topolami włoskimi (*Populus italica*), które olbrzymią popularność w założeniach sepulkralnych zawdzięczały swojemu pokrowi podobnemu do cyprysów – drzew o symbolice żałobnej basenu Morza Śródziemnego rozpropagowanemu przez modne w Europie i Polsce wzorniki sztuki ogrodowej, np. Izabeli Czartoryskiej (1805) [24] oraz malarstwo romantyczne – Jean-Michela Moreau młodszego (1778)⁸ czy Caspara Marii Friedricha [14, s. 52].

Izabela Czartoryska tak oto pisała o klombie z topoli: *W dobrze wybranem miejscu, pięknie się wydaie Klómb z Topoli Włoskich, które w dużej liczbie razem posadzone przedziwny czynią widok. Takowy Klómb najlepiej się umieszcza na wzgórk, trochę oddalony od Domu, albo koło pamiątki iakiey, kamienia lub napisu* [24, s. 28]. Zauważała też, że [...] *wystawienia monumentów i pamiątek rozmaitych [...] powinno wynikać z Czulości, z Rozsądku,*

was transformed into a romantic complex that corresponded with the then European trends in garden art. The sentimental complex was then based on the partially existing infrastructure – the old wooden manor house with a representative driveway, the chapel on the island and a canal. The park was then significantly enlarged by drainage of the land and incorporation of the former Zwierzyniec into the whole spatial arrangement. The functionality of the park was enriched by the sentimental gardens with rustic buildings such as a mill (1771), a hermit’s cottage, but also new street furniture elements in the form of numerous gazebos, “broken columns” located by the bridge over the canal or a sarcophagus located on one of the four artificial islands on the church pond [12, pp. 15, 16, 104] (Fig. 6a, b).

“Poplar island” (*Île des Peupliers*)

A very popular motif which was often repeated in sentimental gardens in the 2nd half of the 18th century were the so-called “poplar islands” located at ponds most often near the palace, being the aftermath of the Ermenonville complex in France, where the tomb of John James Rousseau in the form of a Roman sarcophagus was placed on one of the artificial islands. It was planted with Italian poplars (*Populus italica*), which owed their great popularity in the sepulchral complexes to their cut similar to cypresses – the symbol of the mourning in the Mediterranean basin. It was propagated by the garden art models popular in Europe and Poland, e.g., Izabela Czartoryska (1805) [24] and romantic paintings by Jean-Michel

⁸ Miedzioryt tego autora pod tytułem *Monument nagrobny J.J. Rousseau na wyspie topolowej, z widokiem na ogrody d’Ermenville* znajdował się w zbiorach gdańskich, obecnie figuruje na liście ministerialnej obiektów utraconych w wyniku II wojny światowej.

czasem i z Nauki [24, s. 51]. Ich lokalizacja powinna być pieczołowicie dobrana, *nigdy na odsłonionym całkiem widoku*. Drzewami zalecanymi przez arystokratkę były topole włoskie, brzozy spływające, wierzby płaczące, o których pisała: [...] *są drzewa naymilsze, nayprzyzwoitsze do osłonięcia takowych Monumentów, gdzie smutne Wspomnienia wspanialszych, weselszych drzew nie potrzebuują* [24, s. 52]. Autorka traktatu przestrzegała przed jakością wybranych materiałów, puentując: *Kto może mieć marmurową Wazę albo kamienną, niech ją stawia w kształcie nayprostszym, bez żadnych około niej ozdób*. Wszelkiego rodzaju inskrypcje powinny być według niej *trafne, krótkie i rzadkie* [24, s. 54].

Analizując traktat Izabeli Czartoryskiej, należy zauważyć, że sposób kształtowania założenia ogrodowego w Zwierzyńcu był inspirowany jej zaleceniami. „Monumenty” w przestrzeni ogrodu Zamoyskich reprezentowane były przez złamane kolumny, figury czy sarkofag.

Podobne elementy małej architektury o charakterze lapidarium zaczęły powstawać w Worlitz, zaś w Polsce wznoszone były na Mokotowie, w Wilanowie czy Arkadii [30, s. 46]. Najczęściej otrzymywały one prostopadłościenną formę w postaci antycznej urny lub sarkofagu przykrytego pokrywą ozdobioną akroterionami wieńczącymi narożniki. W Arkadii, za sprawą Heleny Radziwiłłowej, wzniesiony został taki monument projektu Szymona Bogumiła Zuga, choć poprzedzały go liczne koncepcje Jana Piotra Norblina (1779) i Henryka Ittara. Grobowiec wykonany został z szarego marmuru dębnickiego, ozdobiła go wnęka z rzeźbą leżącej kobiety z białego marmuru, zaś całość nakryta została pokrywą zwieńczoną akroterionami i wazą wykonaną z marmuru⁹ [31, s. 49]. W Zwierzyńcu na jednej ze sztucznych wysp w pobliżu kaplicy usytuowano również prostopadłościenny sarkofag wykonany z piaskowca – inspirowany najśłynniejszymi założeniami krajobrazowymi tamtych czasów. Monument ozdobiony został maskami sztuk teatralnych oraz symbolem sztuk pięknych – lirą. Co prawda nie został obsadzony topolami, jednak wpisywał się w panujące zasady przyozdabiania parków sentymentalnych. Prawdopodobnie miał on za zadanie upamiętnienie dawnego teatru ogrodowego, jednak brakuje historycznych przesłanek potwierdzających tę teorię [10, s. 95]. Element małej architektury zachował się do dzisiaj, w okresie międzywojennym zaś był bardzo popularnym miejscem odwiedzin mieszkańców i gości, stanowiąc swego rodzaju atrakcję turystyczną dostępną jedynie z łódki (il. 7a, b).

Podsumowanie

Przekształcenia założenia ogrodowego w Zwierzyńcu są przykładem twórczego podejścia projektowego Zamoyskich, którzy w podejmowanych inwestycjach próbowali adaptować substancję istniejącą, wzbogacając ją elementami sztuki ogrodowej cieszącej się popularnością

Moreau, Moreau le Jeune (1778)⁸ and Caspar Maria Friedrich [14, p. 52].

Izabela Czartoryska described the poplars as follows: *In a carefully selected place, the Italian poplars look gorgeous. When planted together in large numbers, they create a unique view. Such poplars are best when placed on a hill, somewhat further away from the house, or near some souvenir, stone or inscription* [24, p. 28].

Izabela Czartoryska has noticed that [...] *the exhibition of various monuments and souvenirs [...] should result from Tenderness, Reason, and sometimes from Science* [24, p. 51]. Their location should be carefully selected “never in an uncovered view”. The trees recommended by the aristocrat were Italian poplars, birches, weeping willows, which she described in a following way: [...] *there are the finest, the most proper trees to cover such Monuments, cause the sad Memories do not need more wonderful, cheerful trees* [24, p. 52]. The author of the treatise warned against the quality of the materials saying: *If you have a marble or stone Vase, put it in the simplest shape, without any decoration*. According to her, all kinds of inscriptions should be “apt, short and rare” [24, p. 54].

Analysing Izabela Czartoryska’s treatise, it may be noted that the way of shaping the garden complex in Zwierzyńcu was inspired by her recommendations. The “Monuments” in the area of the Zamoyski garden were represented by broken columns, figures and a sarcophagus.

Similar monuments started to be created in Worlitz. In Poland, however, they were erected in Mokotów, Wilanów or Arkadia [30, p. 46]. Most often they received a cuboidal form in the shape of an ancient urn or a sarcophagus with a cover decorated with acrothelions crowning the corners. In Arkadia, thanks to Helena Radziwiłłowa, such a monument was erected by Szymon Bogumił Zug, although it was preceded by numerous concepts of Jan Piotr Norblin (1779) and Henryk Ittar. The tomb was made of grey marble from Dębniaki and was decorated with a recess with a sculpture of a lying woman from white marble. The whole tomb was covered with a lid topped with acrothelions and a marble vase⁹ [31, p. 49]. The garden complex of Zwierzyńcu of Zamoyski Family Entail also houses a cuboidal sarcophagus made with sandstone inspired by the most famous landscape complexes of those times. It is located on one of the artificial islands near the chapel. The monument was decorated with theatre masks and a symbol of fine arts – a lyre. Although it was not planted with poplars, it was in line with the principles of decorating sentimental parks. Probably it was supposed to commemorate the former garden theatre, but there is no historical evidence to support this thesis [10, p. 95]. The street furniture element survived to this day and in the interwar period it was a very popular place to visit by the

⁸ The copperplate of this author under the title *Tombstone of J.J. Rousseau on poplar island, with a view of the gardens d’Ermenonville*, was in the Gdańsk collection and is now on the ministerial list of items that were lost during World War II.

⁹ The monument contains an inscription in Latin and French. Respectively: “Et in Arcadia ego” and “J’ai fait L’Arcadie J’y repose”.

⁹ Na pomniku znalazła się inskrypcja po łacinie i po francusku „Et in Arcadia ego” i „J’ai fait L’Arcadie J’y repose”.

Il. 7. „Wyspy topolowe”:

a) „Klomb z Topoli” według Izabeli Czartoryskiej [24], b) wyspa z sarkofagiem na stawie kościelnym w Zwierzyńcu (fot. K. Boguszewska, 2018)

Fig. 7. “Poplar islands”:

a) „Klomb z Topoli” by Izabela Czartoryska [24], b) an island with a sarcophagus on the church pond in Zwierzyniec (photo by K. Boguszewska, 2018)

w wieku XVII, XVIII czy XIX. Niemożliwe jest określenie jednego źródła inspiracji, jednak wstępna analiza przeprowadzona w artykule pokazuje, że przekształcenia, jakim poddawano ogród ordynacki, były przekształceniami aktualnymi i modnymi pośród magnaterii zarówno na Zachodzie, jak i na terenie Rzeczypospolitej. Co więcej, przekształcenia zwierzynieckie nie ustępowały obcym rozwiązaniom i pod względem funkcjonalnym, i artystycznym.

Bardzo czytelne są tutaj inspiracje architekturą rezydencji królewskich, takich jak siedziba króla w Ujazdowie (modrzewiowy dwór). Jasne są też analogie funkcjonalne (rozplanowanie ogrodów łowieckich) oraz kompozycyjne układu wodnego w postaci kanału – osi, sztucznych zbiorników i wysp do rozwiązań parków w Ujazdowie, Arkadii czy Zofiówce.

Analizując elementy małej architektury, należy zauważyć, że wpisywały się one w ogólnie panujące tendencje sztuki ogrodowej XVIII i XIX w. Topolowe wyspy, złamane kolumny, sarkofagi to obecne w parku pałacowym w Zwierzyńcu motywy, które odnaleźć można w kompozycjach sentymentalnych parków takich jak Puławy, Arkadia, Mokotów, Nieborów czy Wilanów.

Traktaty dotyczące sztuki kształtowania przestrzeni ogrodu, w tym *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów* Izabeli Czartoryskiej były Zamoyskim znane, co znajduje potwierdzenie w sposobie aranżacji sentymentalnego parku. To, że Tomasz Zamoyski podjął się napisania rozprawy dotyczącej sztuki ogrodowej, świadczy o wielkim zamiłowaniu VII ordynata do ogrodnictwa podniesionego do rangi sztuki. Co prawda większa część tej publikacji opiera się na przerysach barokowych partiórów z francuskich wzorników, jednak sam fakt powstania takiego opracowania jest wart odnotowania.

residents and guests, being a tourist attraction available only from the boat (Fig. 7b).

Summary

The transformations of the garden in Zwierzyniec are an example of the creative design approach of the Entailers of Zamoyski, who in their investments were trying to adapt the existing substance enriching it with elements of garden art popular in the 17th, 18th or 19th centuries. It is impossible to identify a single source of inspiration, however, the preliminary analysis carried out in the article shows that the “zwierzyńczyk” (game park) was transformed in a way that was current and fashionable among the circles of magnates both in the West and on the territory of the Republic of Poland. Moreover, these transformations were not inferior to foreign solutions, both in terms of functionality and artistry.

Zwierzyniec park follows the patterns used in royal residences such as Ujazdów, including the architectural form of the original Zamoyski residence – a larch manor house, functional analogies – a hunting garden, and the composition of the water system in the form of a canal – axes, artificial reservoirs and islands.

When analysing the elements of street furniture, it should be noted that they were in line with the general trends in garden art of the 18th and 19th century. Poplar islands, broken columns, sarcophagi are the motifs present in the palace park in Zwierzyniec, which can be found in sentimental park complexes such as Puławy, Arkadia, Mokotów or Wilanów.

The treatises on the art of shaping gardens, including one of Izabela Czartoryska *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów* were known to Zamoyski, which is confirmed

W wyniku przeprowadzonych w ostatnich latach prac rewaloryzacyjnych kompozycja założenia ogrodowego w Zwierzyńcu została ponownie uczyniona, jednak obecnie niemożliwa do realizacji wydaje się idea jego całkowitego odtworzenia. Spójność kompozycji została bowiem rozbita poprzez wprowadzenie nowych układów komunikacyjnych, a także brakuje dokumentacji archiwalnych i ikonograficznych dotyczących formy architektonicznej nieistniejącego modrzewiowego dworu.

by the way the sentimental park was arranged. The very fact that Tomasz Zamoyski undertook to write a treatise on the art of gardening proves the great love of the 7th Entailer for gardening which was raised to the rank of art. Although the majority of this publication is based on over-drawing of the Baroque parterres from French patterns, the very fact that such study was written is worth noting.

As a result of the conducted revalorisation works, the layout of the garden complex has been made clearer. Currently, the idea of its complete reconstruction seems impossible. The cohesion of the landscape was broken down by the introduction of new communication routes, as well as the lack of archival and iconographic documentation concerning the architectural form of the non-existent larch manor.

Translated by
Joanna Lampka

Bibliografia/References

- [1] Bernatowicz T., *Entre eventail et étoile. Zwierzyńce w osiemnastowiecznej Polsce i ich europejskie związki*, „Barok” 1997, Vol. 4, nr 1, 105–108.
- [2] Bernatowicz T., *Ogrody zabaw myśliwskich. Królewskie zwierzyńce czasów saskich wokół Warszawy*, [w:] M. Szafrńska (red.), *Królewskie ogrody w Polsce. Materiały sesji naukowej, Warszawa, 10–11 maja 2001*, Warszawa 2001, 265–281.
- [3] Sikora D., *The Baroque connection within city and garden, Selected Warsaw examples*, „Technical Transactions” 2016, Y. 113, Iss. 1A, 10–11, doi: 10.4467/2353737XCT.16.073.5437.
- [4] *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacji Zamojskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego archiwiste 1834 r.*, kopia rękopisu nr 1815 B.O.Z. Biblioteka Narodowa w Warszawie, [archiwum WUOZ w Zamościu].
- [5] Kseniak M., *Opracowanie ewidencyjne zieleni zabytkowej Zwierzyńca w woj. Zamojskim obejmującej: ogród pałacowy wraz z wiarium, rezydencję plenipotenty oraz południową część osady należącej do dóbr Ordynacji Zamojskich*, Zwierzyńiec I, 1977, [mpis w Archiwum WUOZ w Zamościu].
- [6] Kowalczyk J., *Traktat o ogrodach Tomasza Antoniego Zamojskiego z około 1750 roku*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2001, t. 63, nr 1–4, 175–192.
- [7] Kowalczyk J., *Architekci Zamojskich w XVIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1959, t. 4, z. 1–2, 211–234.
- [8] Matławska-Patyk L., Patyk M., *Renesansowa willa Jana Zamojskiego nad Wieprzem*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” 1986, t. 20, 199–212.
- [9] Matławska H., *Kościół świętego Jana Nepomucena w Zwierzyńcu*, wyd. Halina Matławska, Zwierzyńiec 2016.
- [10] Matławska H., Matławska-Patyk L., Patyk M., *Idea jedności człowieka z przyrodą w Zwierzyńcu „ogrodzie oświeconych i romantycznych”*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” 1990, t. 24, 93–99.
- [11] Matławska H., *Zwierzyńiec*, wyd. Halina Matławska, Zwierzyńiec 1991.
- [12] *Zwierzyńiec w starej pocztówce i fotografii*, Towarzystwo Miłośników Zwierzyńca, Zwierzyńiec 2017.
- [13] Maj E., *Mecenatek artystyczny ordynatów Zamojskich w Klemensowie w połowie XIX wieku*, [w:] R. Maliszewska (red.), *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie, Materiały II sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamojskich w Kozłowie, 22–24 maja 2002*, Muzeum Zamojskich w Kozłowie, Kozłówek 2003, 154–166.
- [14] Boguszevska K.L., *Zieleń pasów przydrożnych w historycznej ikonografii Lublina*, [w:] E. Trzaskowska (red.), *Roślinność pasów przydrożnych Lublina: potencjał i zagrożenia*, Urząd Miasta Lublin, Lublin 2017, 47–58.
- [15] Kseniak M., Pałgan K., *Szkołut P., Zwierzyńiec od hetmańskiego parku łowieckiego do Parku Narodowego i obywatelskiego miasta ogrodu*, „Barometr Regionalny” 2014, t. 12, nr 4, 53–54.
- [16] Brzezowski W., Jagiełło M., *Ogrody na Śląsku*, t. 2: *Barok*, Oficyna Wydawnicza PWR, Wrocław 2017.
- [17] *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 8, cz. A, PAN, Instytut Archeologii i Etnologii Stacja Naukowa w Wiedniu, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie Instytut Historii, Austriackie Archiwum Państwowe, Warszawa 2015.
- [18] Niedzwiedz J., *Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego*, Oficyna Wydawnicza Kresy, Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, Lublin 2003.
- [19] Halfpenny W.J., *Rural architecture in the gothic taste: being twenty new designs, for temples, garden-seats, summer-houses, lodges, terminies, piers, &c. on sixteen copper plates. With instructions to workmen, and hints where with most advantage to be erected*, London 1752.
- [20] Chambers W., *Desseins des edifices, meubles, habits, machines, et ustenciles des Chinois. Gravés sur les originaux dessinés à la Chine... Auxquels est ajoutée une description de leurs temples, de leurs maisons, de leurs jardins, &c.* J. Haberkorn, Paris 1757, <http://digi.oll.library.wisc.edu/cgi-bin/DLDecArts/DLDecArtsidx?id=DLDecArts.ChambersDesseins> [accessed: 8.05.2019].
- [21] Decker P., *Gothic Architecture Decorated, Consisting of a Large Collection of Temples, Banqueting, Summer and Green Houses, Gazebos, Alcoves, Faces, Garden and Umbrello'd Seats, Terminari's and Rustic Garden Seats, Rout Houses, and Hermitages for Summer and Winter; Obelisks, Pyramids, etc.. Many of Which May Be Executed with Pollards Rude Branches and Roots of Trees. Being a Taste Entirely New. Likewise Designs of Gothic Orders, with Their Proper Ornaments, and Rules of Drawing Them. The Whole Engraved on Twelve Copper Plates*, H. Parker, E. Bakewell, London 1759.
- [22] Whately T., *Observations in Modern Gardening*, Garland, New York 1982.
- [23] Morawińska A., *Augusta Fryderyka Moszyńskiego Rozprawa o Ogrodnictwie Angielskim 1774*, Zakład im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.
- [24] Czartoryska I., *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Wrocław 1805.
- [25] Jagiełło-Kołaczyk M., *Budynek ogrodowy typu Lusthaus, ewolucja formy i funkcji*, [w:] A. Mitkowska, Z. Mirek, K. Hodor (red.),

- Architektura ogrodowa: obiekty architektoniczne w kompozycjach ogrodowych – historia i współczesność: XIV Konferencja Naukowa z cyklu Sztuki Ogrodowej i Dendrologii Historycznej, 8–9 listopada 2007, Kraków*, Instytut Botaniki im. W. Szafera, PAN, Kraków 2007, 147–154.
- [26] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, B. Chlebowski (red.), t. 14, Warszawa 1895.
- [27] Boguszewska K., *Private chapels in residential, historic parks in Lublin region, state of preservation and problems of protection*, [w:] Z. Grudziński, M. Bezv (eds.), *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications / Współczesne problemy badań, konserwacji i restauracji zabytkowych fortyfikacji*, The State School of Higher Education in Chelm, Lviv Polytechnic National University, Chelm–Lwów 2017, 330–341.
- [28] Petera-Górak J., *Kaplice i figury w rezydencjach ziemiańskich i parkach dworskich na Lubelszczyźnie*, [w:] R. Maliszewska (red.), *Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie, Materiały II sesji naukowej zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, 22–24 maja 2002*, Muzeum Zamoyskich w Kozłowie, Kozłówka 2003, 270–273.
- [29] http://www.zwierzyniec.info.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=456&Itemid=107&limitstart= [accessed: 7.09.2019].
- [30] Jagiełło M., Brzezowski W., *Najwcześniejsze polskie ogrody krajobrazowe w świetle materiałów źródłowych (opisów, traktatów i poematów)*, „Architectus” 2018, nr 3(55), 41–52, doi: 10.5277/arc180304.
- [31] Piwkowski W., *Arkadia Heleny Radziwiłłowej: studium historyczne / Arkadia of Helena Radziwiłł: a historical study*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa 1998.

Streszczenie

Założenie ogrodowe Ordynacji Zamoyskiej w Zwierzyńcu, fundacji Jana Zamoyskiego, stanowi przykład ogrodu łowieckiego przekształconego w barokową, jednoosiową kompozycję ogrodową, a później w ogród romantyczny. W artykule przedstawiono analizę wpływów XVIII-wiecznych wzorników sztuki ogrodowej polskich i zagranicznych oraz realizacji, które przyczyniły się do sposobu ukształtowania układu.

W artykule opisano poszczególne etapy powstawania założenia willowego Zamoyskich, a także współcześnie podejmowane działania rewaloryzacyjne mające na celu odtworzenie zabytkowego układu wodnego. Praca ma na celu usystematyzowanie dotychczasowej wiedzy dotyczącej przekształceń zwierzynieckiego ogrodu, jego substancji historycznej stanowiącej punkt wyjścia późniejszych interwencji ordynatów, dostosowujących założenie ogrodowe do ówczesnie panujących tendencji w kształtowaniu parków rezydencjonalnych.

Słowa kluczowe: Zwierzyniec, ogród łowiecki, wzorniki sztuki ogrodowej

Abstract

The garden complex of the Zamoyski Family Entail (Ordynacja Zamoyska) in Zwierzyniec, founded by Jan Zamoyski, is an example of a hunting garden transformed into a Baroque, one-axis garden layout and later into a romantic garden. The aim of the article is to analyse the influence of the 18th-century models of Polish and foreign garden art and their realisations that contributed to the way of shaping the landscape of the garden. The paper describes the subsequent stages of the creation of the Zamoyski villa complex as well as modern restoration activities aimed at reconstructing the historical water system. The author made an attempt to systematise the existing knowledge on the transformations of the Zwierzyniec's garden, its historical substance being a starting point for later interventions of the Entailers adapting the garden to the newest trends in the shaping of residential parks at that time.

Key words: Zwierzyniec, hunting garden, garden art models

Biomorficzna konstrukcja podtrzymująca dekoracyjny świetlik nad klatką schodową w Maison et Atelier Horta (fot. B. Widera)

A biomorphic structure supporting a decorative skylight above the staircase in the Maison et Atelier Horta (photo by B. Widera)